Over de tempel en de cultus van de Egyptische godin Moet*

Jacobus van Dijk

In het zuiden van Egypte, bij de tegenwoordige plaatsen Luxor en Karnak, ligt een van de grootste archeologische monumenten ter wereld, de oude stad Thebe. In elk geval vanaf het Nieuwe Rijk, dat omstreeks 1550 v. Chr. begon, was de stad Thebe het belangrijkste religieuze centrum van het land. Dat kwam omdat de Egyptenaren, of het nu om gewone burgers of om de koning zelf gaat, van oudsher een sterke band hebben met hun geboorteplaats en met de zgn. 'stadsgod' die daar vereerd werd.[1] Liefst lieten zij zich ook in die stad begraven. De koningen van het Egyptische Middenrijk (2135–1785 v. Chr.) en ook die van de 18e dynastie waarmee het Nieuwe Rijk begint waren afkomstig uit Thebe en vanaf de tijd dat zij over Egypte regeerden veranderde Thebe daardoor gestaag van een onaanzienlijk provinciestadje tot de wereldstad, het 'Honderdpoortige Thebe' van Homerus, die zij uiteindelijk zou worden.

De god van Thebe was de tot dan toe vrijwel onbekende god Amon. Als stadsgod van de koning, dus als god van de regerende dynastie, begint ook deze Amon nu aan een opmars in de Egyptische godenwereld en in het Nieuwe Rijk gaat hij een verbinding aan met de zonnegod en scheppergod Re en wordt als 'Amon-Re, koning der goden' de belangrijkste god van het Egyptische pantheon. De tempel van deze Amon of Amon-Re wordt de belangrijkste tempel van Egypte en vrijwel iedere zichzelf en zijn god respecterende koning, tot aan de Romeinse keizers toe, voegde een of meerdere nieuwe

---

* Dit artikel is een bewerkte en van voetnoten voorziene versie van een voordracht gehouden bij de opening van het academisch jaar van de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap op 6 september 2006. Deze faculteit heeft inmiddels studenten godsdienstwetenschap de mogelijkheid ontnomen zich door het verwerven van een basiskennis van de Egyptische taal toegang te verschaffen tot de bronnen van de religie van het Oude Egypte. Daarmee komt aan de Groningse universiteit een einde aan een bijna honderd jaar oude traditie die begon met Gerardus van der Leeuw (1918–1946, 1948–1950) en daarna werd voortgezet door Theo van Baaren (1952–1980) en Herman te Velde (1970–1997). – Een Engelstalige versie van dit artikel zal binnenkort elders verschijnen.

1 Vgl. E. Hornung, *Der Eine und die Vielen. Ägyptische Gottesvorstellungen* (Darmstadt 1973), 64–65 (6e ed. 2005, 70–71); J. Assmann, *Ägypten – Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur* (Stuttgart 1984), 25–35.

delen aan deze tempel toe totdat het uiteindelijke gigantische complex ontstond dat we nu kennen en dat jaarlijks door miljoenen toeristen van over de hele wereld bezocht en bewonderd wordt. De koning, die het grootste deel van het jaar om praktische redenen elders woonde, nl. in de oude residentie Memphis,[2] in het noorden van Egypte, kwam in elk geval tweemaal per jaar naar Thebe om daar deel te nemen aan enkele grote, belangrijke religieuze feesten, zoals het Opet-feest, waarbij de koning zijn band met Amon, ja zelfs zijn identificatie met Amon bekrachtigt en waarbij hij door middel van rituelen wordt wedergeboren en van nieuwe krachten voorzien.[3] De band met de dynastieke god Amon wordt ook tot uitdrukking gebracht door het feit dat de koningen van het Nieuwe Rijk zich in de Thebaanse dodenstad laten begraven, in wat wij tegenwoordig kennen als het Dal der Koningen, op de westoever, tegenover het grote tempelcomplex van Amon, en daar een monumentale dodentempel voor zichzelf laten bouwen.

Maar de god Amon is niet alleen: hij vormt samen met zijn vrouwelijke tegenhanger Moet en hun kind Chonsoe een zgn. triade, een drieheid van goden. Dat is een in de Egyptische religie heel veel voorkomende ordening van goden; tal van plaatsen kennen hun locale triade. Zo op het eerste gezicht lijkt zo'n triade heel simpel in elkaar te zitten: man, vrouw en kind. Maar de werkelijkheid is veel gecompliceerder. Anders dan bijvoorbeeld bij de Grieken en Romeinen het geval is liggen de 'familieverhoudingen' tussen de goden niet min of meer vast. Om ons nu even tot de triade van Amon, Moet en Chonsoe te beperken: Amon en Chonsoe zijn op het eerste gezicht vader en zoon, en talloze inscripties noemen Chonsoe ook inderdaad de zoon van Amon, maar eigenlijk zijn Amon en Chonsoe twee namen, of twee verschijningsvormen van één en dezelfde god, die een voortdurende cyclus van dood en wedergeboorte doormaakt. Chonsoe is daarin de jonge, herboren Amon, Amon de oud geworden Chonsoe. Amon wordt periodiek wedergeboren als Chonsoe. De rol van het vrouwelijke element van de triade, in dit geval Moet, is daardoor ook ambivalent: zij kan vrouw, moeder en dochter zijn. Deze vloeiende, ambivalente familieverhoudingen komen voort uit het feit dat zo'n triade in wezen niets anders is dan een uitsplitsing van de oergod, de scheppergod, die androgyn is en alle essentiële delen van de schepping en het leven in zich verenigt. Deze scheppergod begon de schepping door zich zelf te bevruchten en zelf zijn eerste nakomelingen ter wereld te brengen. In de triade van Thebe is Moet dus in wezen niets anders dan de belichaming van het vrouwelijke aspect van de scheppende oergod Amon-Re. Een Egyptische triade is dus niet simpelweg een drietal of een drieheid, maar kan met recht een goddelijke drieëenheid worden genoemd. Binnen deze drieëenheid kan Amon de naam *Kamoetef*, 'Stier van zijn moeder' dragen, d.w.z. hij die zichzelf bij zijn eigen moeder verwekt, en zo kan omgekeerd ook Moet 'de moeder van haar verwekker' of 'de dochter-moeder die haar verwekker ter wereld brengt' worden genoemd.[4]

---

2 Vgl. J. van Dijk, 'The Development of the Memphite Necropolis in the Post-Amarna Period', in A.-P. Zivie (ed.), *Memphis et ses nécropoles au Nouvel Empire. Nouvelles données, nouvelles questions* (Paris 1988), 37–46.

3 L. Bell, 'Luxor Temple and the Cult of the Royal *Ka*', *JNES* 44 (1985), 251–294.

4 K. Sethe, *Thebanische Tempelinschriften aus griechisch-römischer Zeit* (Urk. VIII; Berlin 1957), 131 (183c) resp. 6 (7b); Vgl. id., *Amun und die Acht Urgötter von Hermopolis. Eine Untersuchung über Ursprung und Wesen des ägyptischen Götterkönigs* (Berlin 1929), 30.

Aan de godin Moet is door Egyptologen heel lang weinig of geen aandacht besteed, en als dat wel gebeurde werd gezegd dat zij een kleurloze figuur was van wie niet veel anders was te melden dan dat zij de metgezellin van Amon was. Daar kwam begin jaren '80 verandering in want toen verschenen er een aantal baanbrekende artikelen over Moet van mijn illustere voorganger Herman te Velde, die geprobeerd heeft tot een zgn. 'minimal definition', een kerndefinitie van het wezen van deze godin te komen.[5] Zo'n kerndefinitie was eerder door de Belgische Egyptoloog Philippe Derchain geformuleerd voor een andere, verwante godin, nl. Hathor;[6] Derchain concludeerde dat het wezen van deze Hathor kan worden gedefinieerd als 'l'excitation sexuelle', de geslachtsdrift die de drijvende kracht vormt die de scheppergod aanzet tot de schepping en instandhouding van de wereld. De godin Isis, de moedergodin bij uitstek in de Egyptische religie, is voor Derchain vooral de moeder in sociaal opzicht, terwijl Hathor alle biologische aspecten van het vrouw zijn en het moederschap vertegenwoordigt. Op deze tegenstelling kom ik straks nog even terug. Wat is nu de kerndefinitie van de godin Moet?

Een eerste aanknopingspunt—en ik volg nog steeds het betoog van Te Velde—biedt de naam van de godin. Moet is het Egyptische woord voor 'moeder'. Het lijkt dus voor de hand te liggen dat zij een oude Thebaanse moedergodin is. Maar merkwaardig genoeg hebben we daarvoor eigenlijk nauwelijks bewijs, integendeel: hoewel Amon al vanaf het Middenrijk ruimschoots bekend is, duikt Moet pas aan het begin van het Nieuwe Rijk in onze bronnen op. Opvallend is dat zij pas prominent wordt onder de regering van de vrouwelijk farao Hatsjepsoet (ca. 1473–1458 v. Chr.). Dat kan welhaast geen toeval zijn, maar toch is het zo dat de mythe van de goddelijke geboorte van de farao,[7] die voor het eerst door deze Hatsjepsoet op een tempelwand is vereeuwigd, weliswaar benadrukt dat zij, Hatsjepsoet, is verwekt door de god Amon (die natuurlijk belichaamd wordt door haar aardse vader, koning Thoetmosis I), maar Moet wordt in deze mythe in het geheel niet genoemd. Dat neemt niet weg dat Moet in veel teksten wel degelijk 'moeder' wordt genoemd en soms wordt zij ook afgebeeld met het goddelijk kind op schoot.

Een ander aspect van Moet komt naar voren in de wijze waarop zij wordt afgebeeld. Egyptische goden en godinnen kunnen zoals bekend op verschillende manieren worden afgebeeld, als mens, als dier, of in de typisch Egyptische mengvorm van deze twee,[8] en dat geldt ook voor Moet, maar toch wordt zij meestal afgebeeld als een vrouw met op haar hoofd de dubbele kroon van Opper- en Neder-Egypte (Fig. 1). Men zou verwachten

---

5 H. te Velde, 'Towards a Minimal Definition of the Goddess Mut', *JEOL* 26 (1979-1980), 3–9; 'Mut', in *Lexikon der Ägyptologie* IV/2 (Wiesbaden 1980), 246–248; 'Mut, the Eye of Re', in S. Schoske (ed.), *Akten des Vierten Internationalen Ägyptologenkongresses, München 1985,* Band 3 (Hamburg 1988), 395–403; 'Mut and Other Egyptian Goddesses', in J. Phillips et al. (ed.), *Ancient Egypt, the Aegean, and the Near East. Studies in Honour of Martha Rhoads Bell,* Vol. I (San Antonio 1998), 455–462.

6 P. Derchain, *Hathor Quadrifrons. Recherches sur la syntaxe d'un mythe égyptien* (Istanbul 1972).

7 H. Brunner, *Die Geburt des Gottkönigs. Studien zur Überlieferung eines altägyptischen Mythos* (Wiesbaden 1964).

8 Vgl. R. Merz, *Die numinöse Mischgestalt. Methodenkritische Untersuchungen zu tiermenschlichen Erscheinungen Altägyptens, der Eiszeit und der Aranda in Australien* (Berlin/New York 1978).

dat deze kroon Moet als gemalin van Amon, dus als koningin, zou typeren, maar het merkwaardige is dat deze kroon nu juist nooit door de koningin wordt gedragen, maar enkel en uitsluitend door de koning. Moet is dus niet de goddelijke koningin, maar de godin die het goddelijk koningschap en de kroning van de farao personifieert, anders gezegd: zij brengt het koningschap voort en geeft het aan haar goddelijke kind, de farao. Te Velde komt dan tot de volgende 'minimal definition' van Moet: zij is 'the divine woman, who gives life as mother and directs it as wearer of the crowns'; als de kerndefinitie van Hathor de sexuele opwinding van de man is, dan is die van Moet de band die hij heeft met 'zijn moeder, zijn echtgenote, zijn dochter, kortom met de vrouw die zijn metgezellin is'.[9]

Fig. 1. Amon en Moet, Louvre N 3 566. Uit Thebe, vroege 13e eeuw v. Chr. Bron: A. Gros de Beler, *La mythologie égyptienne* (Paris 1998), 13.

Maar er is nog een ander aspect van de godin Moet dat aan de orde moet komen, en dat brengt ons naar haar tempel en de cultus die daarin plaatsvond. De godin kan nl. ook nog op een andere manier dan als vrouw met koningskroon worden afgebeeld, en wel als een leeuwin of als een poes, of als een vrouw met de kop van een leeuwin of een poes.[10] Op haar hoofd

9 H. te Velde, *JEOL* 26, 8–9.

10 H. te Velde, 'The Cat as Sacred Animal of the Goddess Mut', in *Studies in Egyptian Religion dedicated to Professor Jan Zandee* (Leiden 1982), 127–137; J. van Dijk, 'A Cat, a Nurse, and a Standard-Bearer. Notes on Three Late Eighteenth Dynasty Statues', in S.H. D'Auria (ed.), *Offerings to the Discerning Eye. An Egyptological Medley in Honor of Jack A. Josephson* (Leiden/Boston 2010), 321–332 (I. 'A Cat Statue from the Precinct of Mut at Karnak (Mut 4M.141)', pp. 321–326).

draagt deze leeuwin dan steevast de zonneschijf. Deze uiterlijke vorm komt niet uitsluitend voor bij Moet, maar bij een grote verscheidenheid aan godinnen, bijv. bij Sachmet, Bastet, Hathor, Tefnoet en vele anderen. Al deze godinnen worden vereerd in een tempel die wordt omsloten door een heilig meer, een zgn. Isjeroe. Tegenwoordig is alleen het Isjeroe-meer bij de tempel van Moet bewaard gebleven, maar we weten uit verschillende bronnen dat er ook elders zulke meren rond de tempels van leeuwinnengodinnen waren.[11] Zo wordt het Isjeroe van de godin Bastet, in Boebastis in de Delta, beschreven door de Griekse journalist of zo u wilt geschiedschrijver Herodotus; ik citeer uit de prachtige vertaling van Hein van Dolen:

> [*137*] (In Boubastis) "staat ook het zeer bezienswaardige heiligdom van de godin Bastet, die in het Grieks Artemis heet. Andere tempels mogen dan groter zijn en meer gekost hebben, maar geen is een groter lust voor het oog. [*138*] Ik geef er een beschrijving van. De plaats lijkt wel een eiland, alleen de weg erheen valt daarbuiten. Dat komt doordat twee kanalen vanaf de Nijl zijn gegraven die rechts en links om het tempelterrein heen lopen en die pas bij de toegangsweg ophouden zonder elkaar te raken. Deze kanalen liggen in de schaduw van de bomen en zijn elk ongeveer dertig meter breed. De achttien meter hoge poort is versierd met opmerkelijke figuren in reliëf die ruim tweeënhalve meter groot zijn. (Om de tempel heen) is een lage muur gebouwd, ook weer met prachtige reliëfs, en binnen de omheining bevindt zich een park met opvallend hoge bomen die de eigenlijke tempel aan alle zijden omgeven. Het heilige domein zelf heeft indrukwekkende afmetingen, het is 185 meter breed en even diep, en het herbergt het godinnebeeld. De weg die naar de ingang voert is met stenen geplaveid."[12]

De twee kanalen die Herodotus noemt zijn in wezen twee armen van het meer dat de tempel aan drie zijden omgeeft, en waarvan de contouren nog in de 19e eeuw zichtbaar waren.[13]

Zoals gezegd is het Isjeroe-meer rond de tempel van Moet in Thebe het enige dat nog bewaard is gebleven (Fig. 2). Sinds het midden van de jaren '70 wordt deze tempel onderzocht door een expeditie van het Brooklyn Museum in New York o.l.v. Richard Fazzini en aan deze expeditie nemen zowel Herman te Velde als schrijver dezes deel.[14] Waarvoor diende nu eigenlijk dit speciaal gevormde meer rond de tempel en wat gebeurde er zoal in die tempel?

---

11 J. Yoyotte, 'Études géographiques II. Les localités méridionales de la région memphite et le "Pehou d'Héracléopolis"', *RdÉ* 14 (1962), 75–111, spec. 101–110; S. Sauneron, 'Villes et légendes d'Égypte, VI: À propos du "toponyme" Achérou (*Ỉšrw*)', *BIFAO* 62 (1964), 50–57; herdrukt in *Villes et légendes d'Égypte* (Cairo 1974), 18–25.

12 Herodotos, *Het verslag van mijn onderzoek.* Vertaald, ingeleid en geannoteerd door Hein L. van Dolen (Nijmegen 1995), 191.

13 E. Naville, *Bubastis (1887-1889)* (London 1891), 3–4.

14 Zie de bibliografie in S.H. D'Auria (ed.), Servant of Mut. Studies in Honor of Richard A. Fazzini (Leiden/Boston 2008), xi–xv. Opgravingsrapporten van de jaren sinds 1996 zijn gepubliceerd in *ASAE* en zijn ook te vinden op http://www.brooklynmuseum.org/features/mut/index.php#reports; zie ook R. Fazzini en J. van Dijk, 'Recent Work in the Mut Precinct at South Karnak', *Egyptian Archaeology* 31 (2007), 10–13.

Fig. 2. Luchtopname van het tempeldomein van Moet met het Isjeroe-meer dat de hoofdtempel aan drie zijden omsluit. Bron: A. Bellod e.a., *Du ciel de Thèbes* (Paris 1983), 3.

Om met die laatste vraag te beginnen: in iedere Egyptische tempel vond een dagelijkse liturgie plaats bestaande uit nauwkeurig voorgeschreven rituele handelingen die ten doel hebben de wereldorde en de eeuwige kringloop van de zon op symbolische wijze in stand te houden. Dit zal ook in de tempel van Moet het geval zijn geweest.[15] Op dit dagelijks tempelritueel kunnen we hier niet nader ingaan. Naast deze dagelijkse praktijk was er echter ook een religieuze kalender, een soort kerkelijk jaar, dat bepaald wordt door feesten en processies. In Thebe is dat bijvoorbeeld het al genoemde jaarlijkse Opet-feest, waarbij Amon, Moet en Chonsoe gezamenlijk naar de 3 km verder naar het zuiden gelegen tempel van Luxor trekken. Er is echter nog een ander groot feest, een dat juist in de tempel van Moet zelf gevierd werd, en dat is het feest dat in het Nieuwe Rijk het Ipethemtes-feest wordt genoemd.

15 Pap. Berlin 3014+3053: *Hieratische Papyri aus den Königlichen Museen zu Berlin, hrsg. von der Generalverwaltung* I (Leipzig 1901), Pl. 43–52.

In dit feest treedt Moet op als de dochter van de zonnegod Re, die natuurlijk hier in Thebe eigenlijk niemand anders is dan Amon-Re. Deze dochter van Re wordt meestal aangeduid als het Oog van Re, het zonneoog, en het is dit Oog van Re dat wordt voorgesteld als een leeuwin met de zonneschijf op haar hoofd. Rond deze Oog van Re-godin bestaat een ingewikkeld complex van mythen waarin allerlei locale tradities met elkaar vermengd zijn geraakt en dat vooral bekend is uit late, demotische papyri[16] en tempelinscripties uit de grieks-romeinse tijd,[17] en helaas is het niet mogelijk om hier uitvoerig op dit mythencomplex in te gaan, maar twee aspecten wil ik in verband met de rituelen in de Moet-tempel kort bespreken. Beide hangen samen met natuurverschijnselen, nl. met de zomerzonnewende en met de jaarlijkse overstroming van de Nijl, die korte tijd na elkaar plaatsvinden. Tijdens de ene helft van het jaar (juni–december) verschuift de schijnbare baan van de zon langs de hemel langzaam naar het zuiden om in de tweede helft (december–juni) weer geleidelijk terug te keren. Op de langste dag, de dag van de zomerzonnewende, is zij op het punt aangekomen waarop zij haar grootste kracht heeft. De Egyptenaren vertelden hierover de volgende mythe:

Nadat Re en zijn dochter, zijn Oog, ruzie hebben gemaakt, vertrekt het Oog in de gedaante van een woedende leeuwin naar Nubië. Deze goddelijke leeuwin kan zoals we gezien hebben vele namen hebben, bijv. Sachmet, Bastet, Hathor, Tefnoet en ook Moet. Re zendt daarop de god Thoth (of een andere god, bijv. Sjoe, Onoeris of Ptah) naar haar toe om haar te kalmeren en haar over te halen naar Egypte terug te keren. Na veel listen en in weerwil van de gevaarlijke grillen van de leeuwin lukt hem dat uiteindelijk. Als hij met haar terugkeert wordt zij in alle steden die zij onderweg aandoet met gejuich en offerfeesten onthaald; uiteindelijk komt zij dan aan bij haar vader Re en verzoent zij zich met hem.

De terugkeer van de godin wordt korte tijd later gevolgd door een andere kerngebeurtenis in het Egyptische jaar, nl. het begin van de jaarlijkse overstroming van de Nijl. Aan het eind van de zomer, wanneer het Zonneoog is teruggekeert, is de aarde tot tot een harde korst opgedroogd waarop niets wil groeien. Mensen en dieren lijden onder de hitte en sterven aan epidemieën en veeziekten. Maar halverwege de maand juni begint het water van de Nijl langzaam te stijgen, totdat de rivier omstreeks 19 juli, op de egyptische Nieuwjaarsdag, buiten haar oevers treedt. Het eerste teken dat de Overstroming op komst is is de veranderende kleur van het water, dat zich rood-achtig kleurt door het ijzerhoudende slib dat door de rivier de Atbara, een zijrivier van de Nijl, uit het Ethiopische bergland wordt meegevoerd. Dit rode water wordt weerspiegeld in een andere mythe, die van de Vernietiging van de Mensheid, het zondvloedverhaal van

16 Zie voor een beknopt overzicht M.J. Smith, 'Sonnenauge, Demotischer Mythos vom", in *Lexikon der Ägyptologie* V (Wiesbaden 1984), 1082–87; recente editie: F. de Cenival, *Le mythe de l'œil du soleil* (Sommerhausen 1988).

17 H. Junker, *Der Auszug der Hathor-Tefnut aus Nubien* (Berlin 1911); id., *Der Onurislegende* (Wien 1917); K. Sethe, *Zur altägyptischen Sage vom Sonnenauge das in der Fremde war* (Leipzig 1912); D. Inconnu-Bocquillon, *Le mythe de la Déesse Lointaine à Philae* (Cairo 2001).

18 E. Hornung, *Der ägyptische Mythos von der Himmelskuh. Eine ätiologie des Unvollkommenen* (Freiburg/Göttingen 1982).

de Egyptenaren.[18] Ooit leefden goden en mensen in harmonie samen in één ongedeelde wereld, maar als de zonnegod Re oud wordt maken de mensen daar misbruik van door tegen hem in opstand te komen. Daarop zendt Re zijn dochter Hathor, zijn Oog, op hen af in de gedaante van een woeste leeuwin die een ware slachting onder hen aanricht. Als Re ziet dat er niemand van de mensen dreigt over te blijven krijgt hij spijt en besluit een deel van hen te sparen. Hij verzint dan een list: hij laat rode oker halen uit Elefantine, op de zuidgrens van Egypte, waar de mythische bron van de Nijloverstroming is, en laat dit vermengen met tijdens de nacht inderhaast gebrouwen bier. Dit rood gekleurde bier, in de Egyptische teksten een 'slaapdrank' genoemd, laat hij aan het eind van de nacht over de velden uitgieten. Als de bloeddorstige godin bij het aanbreken van de dag haar vernietigende werk wil voortzetten ziet zij het rode bier op de akkers, denkt dat het mensenbloed is en begint ervan te drinken. Van drinken komt dronken worden—en eenmaal dronken is de godin niet meer in staat de mensen te vinden en te verslinden en zo worden de nog overgebleven mensen van de ondergang gered. De tekst waarin deze mythe wordt verteld vermeldt dat deze gebeurtenis de oorsprong is van het maken van een slaapdrank ter gelegenheid van Ipethemtes, het feest van het Zonneoog.

Het Ipethemtes-feest is de Thebaanse versie van een feest dat overal in Egypte bij het begin van de overstroming werd gevierd. Zoals we gezien hebben wordt de komst van de overstroming voorafgegaan door een periode van toenemende hitte, droogte en ziekten waarin heel de schepping verzwakt en op sterven na dood is. Deze periode culmineert in de vijf schrikkeldagen die de Egyptenaren aan hun jaar van 360 dagen toevoegden. Dat zijn ongeluksdagen waarop je maar beter niets kunt ondernemen en waarop de nog niet gekalmeerde, boze leeuwin en haar ziekte en dood brengende demonen, haar 'helpers', haar 'boodschappers' of haar 'beulen' hun vernietigende werk doen: "Zij is het die haar beulen uitzendt tegen de boosaardigen, zij is het die hitte doet ontstaan door haar wezen, zij is het die vuurgloed geeft in heel het land, …", maar die ook "de levensadem geeft aan de neus van hem die zij liefheeft".[19]

Blijkens een rituele tekst op een papyrus in Berlijn[20] brengen de mensen aan het eind van deze periode de nacht door in het veld en tegen de ochtend gieten zij kruiken met wat in het religieuze spraakgebruik van het ritueel 'hemeldauw' wordt genoemd uit over de akkers. Deze 'hemeldauw' is afkomstig van Hapi, de god van de Overstroming, en is in feite niets anders dan de rode alcoholische slaapdrank uit de mythe, die de woeste leeuwin kalmeert. In een andere tekst wordt dan ook gezegd dat Hapi 'het Oog van Re kalmeert met de dauw van zijn lichaam'.[21]

Deze twee gebeurtenissen, de terugkeer van het woedende Zonneoog en het begin van de reddende Overstroming, zijn waar het in het in die dagen gevierde feest om draait.

---

19 S. Sauneron, *La porte ptolémaïque de l'enceinte de Mout à Karnak* (Cairo 1983), Pl. XII: 10–12, resp. 16.

20 J. van Dijk, 'Hymnen uit het dagelijks tempelritueel voor de egyptische godin Moet', in K.R. Veenhof (ed.), *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht* (Leiden/Zutphen 1983), 233–246; U. Verhoeven & P. Derchain, *Le voyage de la déesse libyque. Ein Text aus dem "Mutritual" des Pap. Berlin 3053* (Bruxelles 1985).

21 E. Chassinat, *Le temple d'Edfou* II (Cairo 1897), 179: 5.

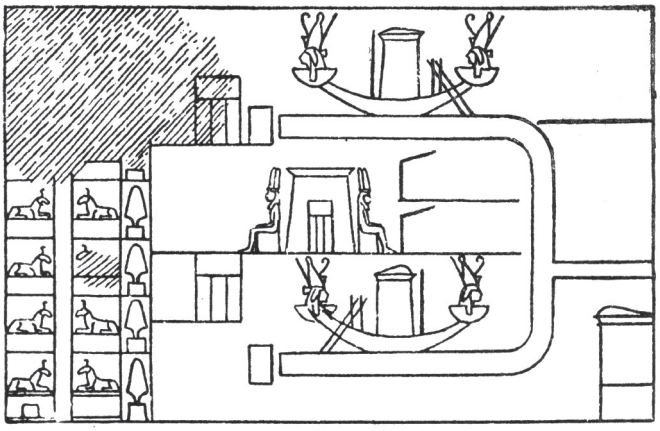

Fig. 3—Het Isjeroe-meer op een voorstelling uit ca. 1250 v. Chr. Bron: zie noot 22.

De woedende leeuwin drinkt van het water van het Isjeroe-meer, dat, zo zeggen de teksten, door Re of door de oergoden voor haar is gegraven en dat gevuld is met het oerwater, het water van de Overstroming dat uit de oeroceaan opwelt. Blijkens een oude voorstelling van het Isjeroe-meer van Moet (Fig. 3)[22] stond het meer inderdaad in verbinding met de Nijl en het werd dus door de overstroming gevoed. We hebben al gezien dat volgens Herodotus' beschrijving ook het Isjeroe van Boebastis gevormd werd door twee kanalen die vanaf de Nijl waren gegraven en die rechts en links om de tempel heen liepen. Door uit het met vers Overstromingswater gevulde meer te drinken wordt de bloeddorst van de leeuwin gestild en wordt de godin gepacificeerd en met haar vader Re verzoend. Zij verandert dan van een woeste leeuwin in een lieftallige poes.[23] En dat niet alleen, zij verandert nu ook van de dochter van Re in zijn vrouw, de echtgenote van Amon-Re. De oud geworden Amon-Re is daardoor in staat zichzelf opnieuw bij haar te verwekken, en zo wordt Moet vervolgens de moeder van de god. Zij is 'de dochter die moeder wordt en die het Zonlicht baart', zoals een tekst het uitdrukt.[24] Amon-Re wordt zo weer tot leven gewekt; uit de hereniging met zijn Oog wordt hij wedergeboren en van nieuwe krachten voorzien. In teksten in de tempel van Moet wordt deze vereniging van Amon-Re en Moet herhaaldelijk beschreven: als de godin Thebe nadert komt Noen, de personificatie van het oerwater, naar haar toe en dooft haar vlam door voor haar een meer te maken dat haar aan alle kanten omgeeft. "Zo ontvangt zij, eenmaal tot kalmte gebracht, haar woonplaats, het grote Isjeroe, dat haar omgeeft, gegraven door de oergoden".[25] Dan "roept zij de oude Amon en hij komt op het horen van haar stem. (…) Dan raakt zij zwanger van de zon,

22 De scène bevindt zich in het graf van Chabechenet (TT 2) en is helaas nog altijd niet gepubliceerd, afgezien van een (vaak gereproduceerde) schets in J. Černý, *Répertoire onomastique de Deir el-Médineh* (Cairo 1949), 25.

23 Te Velde, 'The Cat as Sacred Animal of the Goddess Mut', 135.

24 *Urk.* VIII (vgl. boven, n. 4), 131 (183c).

25 Ongepubliceerde tekst op een fragment van de Tweede Pyloon van de tempel van Moet; geciteerd door E. Otto, *Topographie des thebanischen Gaues* (Berlin/Leipzig 1952), 39.

totdat de tijd van het baren is aangebroken. (…) Dan baart zij het Zonlicht in de tempel van Moet (…) en wordt voor haar het Ritueel van de Geboorte van het Goddelijk Kind ingesteld".[26] Zo vernieuwt en verjongt de scheppergod zich en met hem de hele wereld, en zo wordt bij het begin van de nieuwe overstroming het Nieuwe Jaar ingeluid.

Hoe de godin de oude god zo ver krijgt wordt in deze rituele teksten niet met zoveel woorden gezegd, maar een papyrus met een verzameling volksverhalen geeft ons daarvan een idee.[27] Daarin wordt verhaald hoe de scheppergod Re op een gegeven moment zo moe is van het geruzie tussen de goden dat hij er de brui aan geeft en zich terugtrekt in zijn paviljoen, waar hij werkeloos op zijn rug gaat liggen. Maar daarmee stokt de kosmische kringloop die de geschapen wereldorde bepaalt en dat kan natuurlijk niet zo doorgaan. De tekst zegt dan: 'Na lange tijd kwam de godin Hathor en ging voor haar vader Re staan en ontblootte haar vagina recht voor zijn ogen. Toen lachtte de grote god haar toe, hij stond op en hernam zijn zetel in de godenvergadering'. Uit het Egypte van de Grieks-Romeinse periode kennen wij een groot aantal terracotta beeldjes (Fig. 4) van een godin die haar rokken optilt en die ongetwijfeld dit moment weergeven.[28]

Fig. 4—Terracotta beeldje van een godin die haar rokken optilt, APM Inv. nr. 7173. Uit Memphis, 3e eeuw v. Chr. Bron: J.M. Hemelrijk e.a., *Venus te lijf. Liefde en verleiding in de Oudheid* (Amsterdam 1985), 47 afb. 15.

---

26 Sauneron, *Porte ptolémaïque*, Pl. IX, 6: 28–30.

27 Pap. Chester Beatty I, rt 3, 10–4, 3; A.H. Gardiner, *Late-Egyptian Stories* (Brussel 1932), 40–41; een Nederlandse vertaling is te vinden in J.F. Borghouts, *Egyptische sagen en verhalen* (Bussum 1974), 100.

28 Het type staat bekend als Aphrodite Anasyromene; vgl. J. Fischer, *Griechisch-römische Terrakotten aus Ägypten* (Tübingen 1994), 332. Enkele jaren geleden kwamen in Engeland de Law Lords, de Engelse Hoge Raad, bijeen om de strafbaarheid van 'Indecent Exposure' aan te passen aan de moderne tijd met zijn gelijke rechten voor mannen en vrouwen. Maar de heren kwamen tot de conclusie 'that it must remain a male-only offence, because the female has nothing indecent to expose', M. Potts & R. Short, *Ever since Adam and Eve. The Evolution of Human Sexuality* (Cambridge 1999), 33. De oude Egyptenaren wisten gelukkig wel beter.

De zojuist geschetste gebeurtenissen worden bijzonder uitbundig gevierd. In de tempels wordt natuurlijk het nodige gedaan om een en ander in de juiste rituele banen te leiden. Zo worden aan de godin zestien kruiken met overstromingswater geofferd, symbolisch voor de zestien ellen die als de ideale hoogte van de Nijloverstroming golden.[29] Maar ook de bevolking van Egypte viert op grote schaal feest. De terugkeer van de godin en de komst van de Nijloverstroming begint in het zuiden en breidt zich stapsgewijs naar het noorden uit. Op diverse plaatsen langs de route worden dan in leeuwinnentempels met een Isjeroe-meer de Nieuwjaarsfeesten gevierd. Herodotus vertelt ons hoe dat er in Boebastis, helemaal in het noorden van Egypte, aan toe ging:

> "Ik zal nu de gang van zaken in Boubastis beschrijven. Mannen en vrouwen komen daarheen gevaren, iedere praam is overvol en groepjes vrouwen klepperen met hun ratels of blazen op hun instrument. Dit gaat de hele reis door en ondertussen zingt de rest van het gezelschap of klapt in de handen. Telkens wanneer zij een stad passeren, leggen ze daar aan. Moet je horen wat er dan gebeurt. Terwijl een aantal vrouwen blijft doorspelen, gaan anderen krijsend de stad in en slaan schunnige taal uit tegen elke voorbijgangster. Daarbij worden dansen uitgevoerd en een paar trekken zelfs hun rokken omhoog! Dat wordt bij iedere havenplaats herhaald totdat ze in Boubastis zijn aangekomen waar het grote offerfeest plaatsvindt. Er wordt bij deze gelegenheid meer wijn gedronken dan in de rest van het jaar bij elkaar. Niet minder dan zevenhonderd-duizend mannen en vrouwen, de kinderen niet eens meegerekend, komen daar bijeen. Dat weet ik van de plaatselijke bevolking."[30]

Zevenhonderdduizend mensen lijkt misschien overdreven, maar in Lane's *Manners and Customs of the Modern Egyptians* uit 1835 kunnen we lezen hoe dergelijke feesten, aangepast aan de islamitische cultuur, tot in de 19e eeuw werden gevierd.[31] In Tanta bijvoorbeeld, niet ver van Boebastis, vond het feest van de Nijloverstroming plaats ongeveer een maand na de zomerzonnewende, als de Nijl al een tijdje aan het rijzen is. Het hoogtepunt van het feest kwam als officieel werd afgekondigd dat de overstroming de hoogte van 16 ellen had bereikt en de irrigatiedammen werden doorgestoken. Van heinde en verre kwamen een half miljoen mensen per boot op deze feestelijkheden af. Helaas bestaan deze feesten niet meer, althans niet in deze vorm,[32] sinds de bouw van de Assuan-dam een eind heeft gemaakt aan de jaarlijkse overstroming van de Nijl.

In het oude Egypte werd de godin feestelijk ingehaald in haar tempel met muziek en dans en enorme hoeveelheden drank. Ook werd zij feestelijk rondgevaren op het Isjeroe-

---

29 E. Chassinat, *Le Temple de Dendara* II (Cairo 1934), Pl. CLXII; vgl. R. Preys, *Les complexes de la Demeure du Sistre et du Trône de Rê. Théologie et décoration dans le temple d'Hathor à Dendera* (Leuven 2002), 122–128, 511–512.

30 Vertaling H. van Dolen, 159.

31 E.W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, written in Egypt during the years 1833–1835* (editie London 1895), 482–493.

32 Al in Lane's dagen was het feest niet meer wat het geweest was: 'In many boats the crews amuse themselves and their passengers by singing, often accompanied by the darabukkeh and the zummárah; and some private parties hire professional musicians to add to their diversion on the river', maar 'in former years the festival was always attended by dancing-girls (who are now forbidden to perform)', *Manners and Customs*, 489–490.

meer. Zoals ook Herodotus zegt werd er bij deze gelegenheid meer wijn, en ongetwijfeld ook bier, gedronken dan in de hele rest van het jaar.[33] In nachtelijke feesten werd uitbundig gedanst, gezongen en gemusiceerd. In een rituele tekst wordt gezegd dat voor de godin 'het gezoem van bijen en het geloei van de stier in de nacht' worden geïmiteerd,[34] geluiden die de zonnegod 's nachts in de onderwereld hoort. Alle remmen gingen los, er werden narcotische brouwsels gedronken en de vrouwen namen het heft in handen door hun rokken op te tillen en actief de mannen te verleiden. Dergelijke orgiastische, extatische 'Feesten van Dronkenschap' kennen we van verscheidene godinnentempels. Het is een vorm van religieuze extase waarbij met name de vrouwen zich vereenzelvigen met de godin, die immers ook dronken wordt en de scheppergod verleidt. Ook in de Moet-tempel ging het er zo aan toe, en niet pas in de Ptolemaeïsche periode, zoals wel eens wordt gedacht, maar al vanaf het begin, zoals kort geleden werd bewezen door de vondst van inscripties in het oudste, door Hatsjepsoet gebouwde deel van de tempel, die zeggen dat dit deel van de tempel de 'Hal van de Dronkenschap' was.[35] Ook hier is een verband met de mythe van de Vernietiging van de Mensheid, want zoals gezegd wordt de woeste leeuwin daarin gekalmeerd door het drinken van rood gekleurd bier en een tekst in de tempel van Moet noemt het Isjeroe-meer dan ook een 'vat van dronkenschap'.[36]

Keren we tenslotte nog eenmaal terug naar de kerndefinities van Moet en Hathor waarover we het in het begin hebben gehad. Dat deze twee godinnen strikt gescheiden en in tegengestelde termen kunnen worden gedefinieerd lijkt mij bij nader inzien toch eigenlijk niet langer houdbaar.[37] Veeleer is het zo dat de verschillende aspecten van de vrouwelijke godheid, de moederlijke en de verleidelijke, of om een modern cliché te gebruiken, de madonna en de hoer, beide deel uitmaken van het wezen van iedere godin, wier rol voortdurend wisselt afhankelijk van de positie die zij op een bepaald moment inneemt in de cyclus van dood en wedergeboorte van haar mannelijke tegenhanger. Ook al betekent de naam Moet 'moeder', zij is zeker niet alleen een zorgzame moederfiguur die de koning kroont en hem tegen zijn vijanden beschermt, maar ook de verleidelijke jonge vrouw zonder wie de scheppergod niet in actie kan komen. We zien dan ook dat de godin Moet juist ook als beschermster van jonge vrouwen fungeert, die haar aanroepen als ze geen partner kunnen vinden, geen kinderen kunnen krijgen of andere problemen hebben. Daarvoor bestond in de Ptolemaeische tijd zelfs een aparte kapel binnen het domein van Moet, dichtbij een van de uiteinden van het Isjeroe-meer (Fig. 5),[38] al was het hoofddoel van deze kapel naar het schijnt de cultus van de vergoddelijkte voorouders van

33 Vgl. L.D. Morenz, '"… wobei mehr Wein getrunken wird als im ganzen Jahre": Altägyptische Weingefäße im Licht Herodots kontextualisiert', *CdÉ* 82 (2006), 45–61.

34 Pap. Berlin 3053, 13: 7–8; Van Dijk, 'Hymnen', 236.

35 Deze benaming staat op de zuilen die bij opgravingen van Johns Hopkins University, Baltimore o.l.v. Betsy Bryan in de funderingen van een later deel van de tempel werden aangetroffen.

36 Eerste Pyloon, oostwand, tekst 13, regel 3. Publicatie van de teksten in de Moet-tempel door J.-C. Goyon, H. te Velde en J. van Dijk is in voorbereiding.

37 Vgl. Te Velde, *JEOL* 26, 8 n. 44, die J. Leclant aanhaalt, die over Hathor en Moet schreef dat 'toutes deux ne sont que des aspects, des noms du principe divin féminin', *Recherches sur les monuments thébains de la XXVe dynastie dite éthiopienne* (Cairo 1965), 301.

38 De zgn. 'Kapel D', tegen de noord-westelijke binnenkant van de grote omwalling, uit de tijd van Ptolemaeus VI en VIII (2e eeuw v. Chr.).

de Ptolemaeën. In dit tempeltje werd een speciale vorm van Moet vereerd die de naam Asj-sedjemes 'Zij die luistert naar wie haar aanroept' draagt en het epitheton 'Meesteres van de jonge dames' (Fig. 6).[39] Bij de viering van het Nieuwe Jaar in de tempel van Moet mag het dan een en al Sex, Drugs and Rock 'n' Roll zijn geweest, maar als dat op het persoonlijke vlak niet het gewenste resultaat had was Moet kennelijk de aangewezen persoon om uitkomst te bieden.

Fig. 5—Kapel D in het tempeldomein van Moet. Op de achtergrond de westelijke arm van het Isjeroe-meer.

Fig. 6—Moet en Asj-sejemes op een voorstelling in Kapel D. Fotos: auteur

39 Dergelijke cultussen zijn uiteraard van alle tijden. In Nederland is het bekendste voorbeeld de kapel van de Heilige Anna, de moeder van Maria, in Molenschot, patrones van vrouwen (en tegenwoordig ook mannen) met een partner- en/of kinderwens. Net als de Egyptische godin Moet is deze 'Hemelse Koppelaarster' een eerbiedwaardige moederfiguur.

Afkortingen

ASAE	Annales du Service des Antiquités de l'Égypte
BIFAO	Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale
CdÉ	Chronique d'Égypte
JEOL	Jaarbericht Ex Oriente Lux
JNES	Journal of Near Eastern Studies
RdÉ	Revue d'Égyptologie
Urk. VIII	Urkunden des aegyptischen Altertums, Abt. VIII: Thebanische Tempelinschriften aus griechisch-römischer Zeit